

Derleme/Review Article

Çevreye İlişkin Önemli Toplantı ve Belgeler

Derya Çamur*, Songül A. Vaizoğlu

Hacettepe Üniversitesi Tıp Fakültesi Halk Sağlığı AD, Ankara

*Derya Çamur, Hacettepe Üniversitesi Tıp Fakültesi Halk Sağlığı AD, Sıhhiye Ankara. E-posta: drderyacamur@yahoo.com

Kor Hek 2007; 6 (4): 297-306

Özet: Çevreyi olumsuz etkileyen olaylar zaman zaman bölgesel sonuçlar ortaya çıkarmaktadır. Ancak çevresel olayların etkisi asıl olarak küreseldir. Bu nedenle çevresel sorunların çözümüne ilişkin uygulamalar da küresel olmalıdır. Çevreye ilişkin uluslararası çalışmalar küresel ve bölgesel düzeyde yürütülmektedir. Bu yazıda çevreyle ilgili bölgesel çalışmalara kısaca değinildikten sonra, küresel düzeydeki çalışmalar ve özellikle Birleşmiş Milletler kaynaklı önemli toplantı ve belgeler özetlenecektir.

Anahtar kelimeler: Çevre, toplantı, sözleşme, Birleşmiş Milletler

Important Meetings and Documents Concerning Environment

Abstract: Environmental events that cause adverse effects sometimes have local results. But generally these effects are global. Consequently practices trying to solve environmental problems must be global. International actions concerning environment are conducted both local and global. In this paper, first the local actions concerning environment, then global studies especially United Nations originated meetings and documents will be summarized.

Key words: Environment, meeting, document, United Nations

Çevreye zarar veren olayların etkileri belirli bir bölge ile sınırlı kalmamaktadır. Bu tür olaylar genellikle küresel boyutta sonuçlar doğurmakta, bu da çevre ile ilgili konularda küresel bir bakış açısı gerektirmektedir. Hava ve su kirleticileri kolaylıkla bir coğrafyadan diğerine taşınmakta, dolayısıyla bir ülkenin sorunu gibi başlayan olaylar bir anda pek çok ülkeyi ilgilendirir duruma gelmektedir. Bu nedenle çevreye ilişkin sorunların çözümünde bölgesel uygulamalar yanında küresel kararlar da son derece önemlidir.

Çevreye ilişkin uluslararası çalışmalar küresel ve bölgesel düzeyde yürütülmektedir. Bu yazıda çevreyle ilgili bölgesel çalışmalara kısaca değinildikten sonra, küresel düzeydeki çalışmalar ve özellikle Birleşmiş Milletler kaynaklı önemli toplantı ve belgeler özetlenecektir.

BÖLGESEL DÜZEYDEKİ ÇALIŞMALAR

A. AVRUPA BİRLİĞİ

Avrupa Birliği çevre mevzuatını oluşturmaya başladığı 1970'li yıllarda "Çevre sınır tanımaz." cümlesini slogan olarak seçmiştir. Çevreyle ilgili çok sayıda yönerge oluşturulmuştur (1).

Avrupa Birliği tarafından hazırlanan çevreyle ilgili bazı anlaşmalar özet olarak aşağıda verilmiştir.

Avrupa Tek Senedi (1987)

Avrupa Tek Senedi Avrupa Birliği çevre mevzuatına resmi hukuksal bir temel sağlamıştır. Belirlenen üç hedef; "Çevrenin Korunması", "İnsanların Sağlığı", "Doğal Kaynakların Akılcı Kullanımı"dır (1).

Maastricht Antlaşması (1992)

Maastricht Antlaşması ile Avrupa Birliği hukukunda "sürdürülebilir kalkınma" kavramı resmen oluşturulmuştur (1).

Amsterdam Antlaşması (1997)

Amsterdam Antlaşması, sürdürülebilir kalkınmayı Avrupa Birliği'nin önemli hedeflerinden birisi durumuna getirmiştir (1).

B. AVRUPA EKONOMİK KOMİSYONU

Avrupa Ekonomik Komisyonu Birleşmiş Milletler Ekonomik ve Sosyal Konseyi altında yapılanmıştır. "Avrupa İçin Çevre" sürecinde Avrupa bölgesindeki

çevre sorunlarına çözümüne ilişkin öneriler sunan ve ülkeler arası işbirliğini sağlayan bir oluşumdur (2).

“Avrupa İçin Çevre” sürecinde 1991’de Çekoslovakya- Dobris’te, 1993’te İsviçre-Luzern’de, 1995’te Bulgaristan-Sofya’da, 1998’de Danimarka-Aarhus’da, 2003’te Ukrayna-Kiev’de ve 2005’teYugoslavya-Belgrat’ta olmak üzere altı “Bakanlar Toplantısı” yapılmıştır (2).

C. AVRUPA GÜVENLİK VE İŞBİRLİĞİ TEŞKİLATI

1990 yılında Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) Paris Zirvesi’nde kabul edilen “Paris Şartı” AGİT’in kurumsallaşması yönünde önemli bir adım olmuştur. Paris Zirvesi’nde iki yılda bir zirve yapılması ve dışişleri bakanlarının yılda bir kez toplanmaları kararlaştırılmıştır (3).

Yeni Bir Avrupa İçin Paris Şartı (1990)

Paris Şartı’nda “Çevrenin korunması tüm ulusların paylaştığı bir sorumluluktur. Bu alandaki ulusal ve bölgesel çabaları desteklerken daha geniş ölçekte ortak hareket etme acil ihtiyacını dikkate almalıyız.” denilmektedir (3).

Ayrıca, çevreyi koruma ve iyileştirmeye yönelik çabaların yoğunlaştırılacağı, çevreye ilişkin ortak yükümlülük ve hedeflerin oluşturulacağı, çevre konusunda toplumun bilgisini artıracak çalışmalar yapılacağı, olanakları yetersiz ülkeleri desteklemek için temiz ve düşük atıklı teknoloji yaratmaya öncelik verileceği de ifade edilmiştir (3).

D. AKDENİZ EYLEM PLANI

Birleşmiş Milletler tarafından 1972 yılında “Birleşmiş Milletler Çevre Programı (United Nations Environment Programme-UNEP)”nın kurulmasından sonra hazırlanan “Akdeniz Eylem Planı”, Akdeniz’e kıyısı olan 16 ülke tarafından 1975 yılında kabul edilmiştir. Planın amacı, Akdeniz’in karşı karşıya bulunduğu çevresel sorunları ve bunlara ilişkin çözüm önerilerini bütüncül ve işbirliği içinde ele almaktır (1).

E. KARADENİZ ÇEVRE PROGRAMI

Karadeniz’in korunması amacıyla bu denize kıyısı olan ülkeler tarafından 1992 yılında “Karadeniz’in Kirliliğe Karşı Korunması Sözleşmesi” imzalanmıştır (1).

KÜRESEL DÜZEYDEKİ ÇALIŞMALAR

Küresel düzeyde çevreyle ilgili etkin oluşumların neler olduğuna bakıldığında karşımıza Birleşmiş

Milletler ve İktisadi İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatı (OECD) çıkmaktadır.

A. İKTİSADİ İŞBİRLİĞİ VE KALKINMA TEŞKİLATI (OECD)

OECD ekonomik büyüme hedefini benimseyen bir kuruluş olmasına rağmen, son yıllarda çevreye yönelik çalışmalar da yürütmektedir (1).

2-3 Nisan 1998 tarihleri arasında yapılan OECD Çevre Bakanları Toplantısı’nda “2000 ve Sonrası İçin Yeni Bir Çevre Stratejisi” oluşturulması kararı alınmıştır. Mayıs 2001’de gerçekleştirilen Çevre Bakanları Toplantısı’nda “OECD 21.Yüzyıl Çevre Stratejisi” kabul edilmiştir. OECD’nin dikkat çeken bir başka çalışması da OECD Konseyi tarafından yayınlanan “Sürdürülebilir Kalkınma Raporu” olmuştur. Bu rapor 2001 yılında yapılan Çevre Bakanları Toplantısı’ndan hemen sonra gerçekleştirilen OECD Konsey Toplantısında kabul edilmiştir. Bu iki toplantıda Ekonomi ve Çevre Bakanlarının bir araya gelmesi, OECD’nin küresel gündem doğrultusunda sürdürülebilir kalkınma çalışmalarına ve bunun çevre politikaları ile doğrudan bağlantısına öncelik verdiği biçiminde yorumlanabilir. OECD tüm politikalarını sürdürülebilir kalkınma hedefine uygun olarak oluşturmak ve bu hedefe ulaşmak konusunda küresel anlamda söz sahibi olmak kararı almıştır (1).

Oluşturulan “Çevre Politikaları Komitesi (EPOC)” tarafından çevreye ilişkin birçok konuda çalışma grupları oluşturulmuştur. OECD Çevre Politikası Komitesi’nin başlıca görevi; sürdürülebilir ekonomik kalkınmanın sağlanabilmesi amacıyla çevre ve ekonomi politikalarının bağdaştırılabilmesi ve bütüncül yaklaşımlarla ele alınması için üye ülkeler arasında görüş alışverişinin ve işbirliğinin gerçekleştirilebilmesini sağlamaktır (1).

B. BİRLEŞMİŞ MİLLETLER

Küresel düzeyde çevreye ilişkin toplantı ve belgelerin pek çoğunun altında Birleşmiş Milletler’in imzası bulunmaktadır.

Birleşmiş Milletler tarafından düzenlenmiş çevreyle ilişkili önemli toplantı ve belgeler aşağıda kısaca açıklanmıştır.

Birleşmiş Milletler Birinci Çevre Konferansı (1972)

“İnsan Çevresi Konferansı”, “Stockholm Konferansı” adıyla da anılmaktadır.

Stockholm’de düzenlenen konferans, çevre konusunda küresel ölçekte yapılan ilk değerlendirme toplantısı olması bakımından önem taşımaktadır. 113 ülkenin katıldığı konferans, Birleşmiş Milletler’in

çevre konusundaki çalışmalarının temelini oluşturmaktadır. Konferans sonunda “*Stockholm Deklarasyonu*” yayınlanmıştır. Ayrıca konferansta Birleşmiş Milletler Çevre Programı’nın (UNEP) kurulması ve 5 Haziran’ın “Dünya Çevre Günü” olarak kutlanması kararları da alınmıştır (4).

Stockholm Deklarasyonu’nda,

- Çevrenin korunması ve geliştirilmesi tüm insanlığın esenliği ve ekonomik gelişmenin temel ögesi olarak nitelendirilmiştir,
- Bunun tüm hükümetlerin görevi olduğu ifade edilmiş (madde 2) ve bu bağlamda,
- Uluslararası işbirliği ve dayanışmanın önemi vurgulanmıştır (madde 24).

Stockholm Konferansı’nın "Bir tek dünyamız var" sloganı, konferansta ortak kabul gören, tek olan dünyadan yararlanmanın eşit hak ve sorumluluklar doğurduğu anlayışını özetlemektedir. Bu bağlamda küresel düzeyde, tüm canlıların ve insanın varlığını sürdürebileceği, ekolojik açıdan dengeli koşullara sahip bir çevreyi sağlamak, korumak ve geliştirmek de tüm insanlığın ortak sorumluluğu olarak kabul edilmiştir (4).

Habitat I (1976)

Çevre sorunlarının pek çoğu kentlerde ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle insan yerleşimi konferansları çevre için önemli sonuçlar ortaya koymaktadır.

“Birleşmiş Milletler İnsan Yerleşimleri Konferansı - Habitat I” 1976 yılında Kanada’nın Vancouver kentinde yapılmıştır. Toplantıda özellikle gelişmekte olan ülkelerin karşılaştıkları kentleşme ve konut sorunlarının çözümüne katkıda bulunabilmek ve yerleşme konularında uluslararası çapta işbirliği ve eşgüdüm sağlayabilmek amacıyla Birleşmiş Milletler bünyesinde uzmanlaşacak bir "merkez" oluşturulmasına karar verilmiştir. Bu karar doğrultusunda 1978 yılında "Birleşmiş Milletler İnsan Yerleşimleri Merkezi-Habitat (United Nations Center For Human Settlements-UNCHS)" kurulmuştur (4,5).

Birleşmiş Milletler Brundtland Raporu (1987)

Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Komisyonu tarafından 1987 yılında, üç yıllık bir çalışma sonunda Komisyon Başkanı Dr.Harlem Brundtland’ın da adıyla anılan “*Ortak Geleceğimiz*” başlıklı rapor yayınlanmıştır. Dr. Brundtland Norveç’in ilk kadın başbakanı ve 1998-2003 yılları arasında DSÖ Başkanı’dır (6).

Bu raporun önemi “*sürdürülebilir kalkınma*” kavramının tanımlanmış olmasıdır. Sürdürülebilir gelişme “günün gereksinimlerini karşılarken gelecek nesillerin kendi gereksinimlerini karşılama

yeteneklerini ortadan kaldırmayan gelişme” olarak tanımlanmıştır (7,8).

Bu kavram doğanın ve doğal kaynakların gelecek nesiller için korunması gerekliliğine işaret etmektedir (9).

Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Konferansı (1992)

Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Konferansı 3-14 Haziran 1992 tarihleri arasında Brezilya’nın Rio de Janeiro kentinde düzenlenmiştir. “Çevre ve Kalkınma Konferansı”. “Rio Konferansı” ve “Yeryüzü Zirvesi” olarak da bilinmektedir. Konferans sonunda bir deklarasyon yayınlamış, ayrıca “*Gündem 21*” adıyla bir eylem planı ortaya konulmuştur (10).

Bu konferansta tanımlanmış olan “*ihtiyatlılık ilkesi*” üzerinde durulması gereken önemli bir kavramdır. İhtiyatlılık ilkesinde “İnsan sağlığına yönelik risklerin varlığı veya boyutu hakkında bilimsel şüphe varsa; karar vericiler durumun tam olarak gerçekleşmesini veya ciddileşmesini beklemeden gerekli önlemleri almalıdır.” denilmektedir. İhtiyatlılık ilkesi, sağlık ve ekosistem risklerine yönelik bilimsel bilginin belirsiz olduğu durumlarda, sağlığa ve ekosisteme zararlı etkilerin önlenmesi için politik sorumluluk almayı sağlamak amacıyla, politika ve karar verme sürecinde kullanılan bir araç olarak da ifade edilmektedir. Toplum politikaları, ihtiyatlılık ilkesine dayanmalıdır (11).

“Gündem 21”e göre çevre ve kalkınma sorunları birlikte ve küresel ortaklıkla ele alınmalıdır. “Gündem 21”in uygulanmasından öncelikle hükümetler sorumlu olmakla birlikte, halkın ve sivil toplum kuruluşlarının katılımı da gerekmektedir (10).

“Gündem 21”de yer alan çevreye ilişkin yükümlülükler aşağıda sıralanmıştır (10):

2000 yılına kadar;

- Kirliliğin bertaraf edilmesi için tümleşik programlar geliştirilmesi,
- Kirliliğin kontrolü için istatistiksel bilgiler toplanması,
- Ormanla ilgili ulusal kurumlar güçlendirilmesi,
- Sürdürülebilir tarım için programlar geliştirilmesi,
- Yeni ve yenilenebilir enerji kaynakları kullanılabilir hale sokulması,
- Kentlerde günlük kişi başına 40 litre güvenli suya ulaşılması,
- Niceliksel ve niteliksel atık standartları geliştirilmesi,
- Kentsel alanlardaki katı atık toplanmalı ve güvenli bir yolla bertaraf edilmesi,
- Etkin atık çevrimi ve tekrar kullanımı için ulusal programlar yapılması (gelişmekte olan ülkelerde 2010 yılına kadar),

- Pissu, atık su ve katı atıkların %50'si uygun olarak arıtılması (sanayileşmiş ülkelerde 1995'e kadar, 2025 yılına kadar);
- Tüm pissu, atık su ve katı atıklar uygun biçimde bertaraf edilmesi,
- Kentsel nüfusa yeterli atık hizmeti sağlanması hedeflenmiştir.

Konferansın diğer çıktıları arasında, “*İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi*”, “*Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi*” ve “*Orman Prensipleri Demeci*” yer almaktadır (4).

Konferansın Türkiye açısından değerlendirilmesi:

Türkiye Rio Konferansı'nın temel belgesi olan Gündem 21'i imzalamıştır (4).

Kaynağını “Gündem 21”in “yerel yönetimler” ile ilgili bölümünden alan “Yerel Gündem 21”, öncelikli yerel sürdürülebilir kalkınma sorunlarının çözümüne yönelik uzun dönemli, stratejik bir planın hazırlanması ve uygulanması yoluyla yerel düzeyde Gündem 21'in hedeflerine ulaşılmasını amaçlayan katılımcı, çok-sektörlü bir süreçtir (4).

Türkiye'de bu yükümlülükler uygun çevresel altyapı yatırımları çevresel açıdan hassas bölge ve yörelere öncelik verecek biçimde gerçekleştirilmemiştir. Yatırımlar arasında eşgüdüm de bulunmamaktadır. Gündem 21 sonrasında yapılması öngörülen “*Ulusal Çevre Stratejisi ve Eylem Planı (UÇEP)*” ancak 1998 yılında tamamlanmıştır. UÇEP aynı zamanda 8.Beş Yıllık Kalkınma Programı ve Ulusal Gündem 21 için de temel oluşturmuştur. UÇEP'te belirlenen hedefler;

- Yaşam kalitesinin iyileştirilmesi
- Çevre bilinci ve duyarlılığının geliştirilmesi
- Sürdürülebilir nitelikte bir ekonomik, toplumsal ve kültürel gelişme sağlanması
- Çevre yönetiminin iyileştirilmesi (4,10).

Bu amaçları gerçekleştirmek için yapılacak eylemler ve eşgüdümünden sorumlu kuruluşlar belirlenmiştir. UÇEP yasal olarak herhangi bir bağlayıcılık taşımamaktadır. Günümüze değin olan süreçte belirlenen hedeflere ulaşamadığı görülmektedir. Bu durum sürdürülebilir gelişmenin Türkiye'nin politikaları arasında yer almadığını düşündürmektedir. Gündem 21'in hayata geçirilebilmesi için UÇEP'in yasal bir bağlayıcılık kazanması ve güncellenmesi gerekmektedir (10).

UÇEP'ten 2 yıl sonra “*Ulusal Gündem 21*” tamamlanmıştır. Ulusal Gündem 21'in de yasal bir bağlayıcılığı yoktur. Burada belirlenen hedeflere ulaşabilmek için herhangi bir uygulama ya da izleme programı yapılmamıştır (10).

Ülkelerin Gündem 21 uygulamalarını izlemekle Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Komisyonu görevlidir (10).

Birleşmiş Milletler Nüfus ve Kalkınma Konferansı (1994)

Birleşmiş Milletler Nüfus ve Kalkınma Konferansı (ICPD) 1994 yılında Kahire'de yapılmıştır. Konferansta 15 temel ilke belirlenmiştir.

Özellikle 6. ilkede “sürdürülebilir kalkınma” prensibi vurgulanmıştır.

6. ilkede “İnsanların yalnız günümüzde değil gelecekteki refahını da teminat altına almak için, nüfus, kaynaklar, çevre ve kalkınma arasındaki karşılıklı ilişkilerin bilincinde olunması gerekir. Tüm ülkeler üretim ve tüketim modellerini “sürdürülebilir kalkınma” prensibine uygun biçimde geliştirmelidir.” denilmektedir (12).

Habitat II (1996)

1996 yılında İstanbul'da yapılan “İnsan Yerleşimleri Dünya Konferansı-Habitat II “toplantısının o güne kadar gerçekleştirilen diğer konferanslardan farkı, devletlerarası niteliğin değişmesi, sivil toplum kuruluşlarının konferansta etkin rol almaları ve katkıda bulunmalarıdır (4).

Habitat II Konferansı, kentsel ve kırsal yerleşimlerin sürdürülebilirliğini ve yeterli barınak ve konut sorunlarını küresel düzeyde değerlendirmiş, ülkelerin bu sorunlarla baş edebilmesi için yönetsel, toplumsal ve ekonomik bir dizi çağdaş politika ve reforma işaret ederek "Herkes Yeterli Konut" ve "Sürdürülebilir İnsan Yerleşimleri"ni temel amaç edinmiştir. Bu amaçlara ulaşmak için ise kabul edilen Habitat felsefesinin bileşenleri "Kentine Sahip Çıkmak", "Çözümde Ortaklık" ve "Aktif Katılım"dır. Habitat II Konferansı'nda, devletlerin insan yerleşimleri yönetimine ilişkin var olan sorumluluklarının bir kısmını, kabul edilir ölçüler içinde devretmesi gerektiğinin farkına varılmıştır (4).

Konferans sonrasında yayınlanan “*İstanbul Deklarasyonu ve Habitat Gündemi*” ilk beş yıl için eylem planları ortaya koymuştur. Deklarasyonun 10.maddesinde “sürdürülebilir gelişme”nin yanı sıra “ihtiyatlılık ilkesi”nin de gözetileceği sözü verilmektedir (13).

Türkiye ev sahipliği yaptığı bu toplantının çıktılarını imzalamıştır.

Rio+5 (1997)

Rio Konferansı'ndan 5 yıl sonra, 1997'de New York'ta düzenlenen bir izleme toplantısıdır. Bu toplantının düzenlenmesindeki amaçlar;

- Sürdürülebilir kalkınma için alınan sorumlulukları yenilemek,
- Başarısız olunan konuları saptamak ve nedenlerini bulmak,
- Başarılı uygulamaları görmek ve bunları arttıracak, güçlendirecek eylemler geliştirmek,
- 1997 sonrası dönemde öncelikleri belirlemek,
- Rio'da eksik kalan konuları gündeme getirmektir.

Toplantının en önemli sonucu, 1992'den o güne genel bir değerlendirmenin yapılması, ulusal raporların değerlendirilmesi, tematik komite raporları, bölgesel çalışmaların değerlendirilmesinin yanı sıra, tüm ülkelerin sürdürülebilir kalkınma için ulusal stratejilerini (ulusal gündem 21'lerin oluşturulması, sürdürülebilir kalkınma eylem planları vb.) oluşturmasının kabul edilmesi olmuştur. Bu sonuç, ülkelerin farklı öncelikleri, eksiklikleri ve gereksinimleri doğrultusunda kendi sürdürülebilir kalkınma yaklaşımlarını geliştirmeleri çabalarını özendirilmiş ve canlandırmıştır (4).

Birleşmiş Milletler Binyıl (Milenyum) Zirvesi (2000)

"Birleşmiş Milletler Binyıl (Milenyum) Zirvesi" 2000 yılında yapılmıştır. Zirve sonunda Birleşmiş Milletler Binyıl Bildirgesi yayımlanmıştır. Bildirge sekiz başlık altında toplanan 32 ilkeden oluşmaktadır. Bu sekiz başlıktan birisi de "Ortak Çevrenin Korunması"dır (10).

İstanbul+5 (2001)

New York'taki Birleşmiş Milletler Genel Merkezi'nde 6-8 Haziran 2001 tarihlerinde "Birleşmiş Milletler Genel Kurulu İstanbul+5 Özel Oturumu" düzenlenmiştir. Bu oturum, 1996 yılı Haziran ayında İstanbul'da gerçekleştirilen Habitat II Konferansı'nda sürdürülebilir insan yerleşimleri ve konut konusunda kabul edilen kararların uygulanması konusunda beş yıl içinde sağlanan ilerlemeler ve karşılaşılan güçlükleri gözden geçirmek amacıyla yapılmıştır (4).

Stockholm Sözleşmesi (2001)

Dünyada miktarlarının çok fazla artması nedeniyle kalıcı organik kirleticilere (KOK) karşı küresel bir kontrol zorunlu olmuştur. Bu nedenle UNEP acil önlem alınması gereken 12 KOK belirlemiştir. Bunlar ilk dokuz tanesi pestisitler olmak üzere Aldrin, Klordan, DDT, Dieltrin, Endrin, Heptaklor, Hekzaklorobenzen, Mireks, Toksafen, Dioksinler, Furanlar ve PCBs'dir. Bunlara "onikiler çetesi (dirty dozen)" denilmektedir. UNEP tarafından bu KOK'ları ve etkilerini azaltmaya yönelik olarak 21-23 Mayıs 2001'de Stockholm'de yapılan toplantı sonrası "*Bazı Kalıcı Organik Kirleticilerin Çevresel*

Açıdan Etkin Yönetimi Üzerine Stockholm Sözleşmesi" imzalanmıştır (14).

Türkiye sözleşmeyi imzalamış ve ancak henüz yasalarına uyarlamamıştır (15).

Birleşmiş Milletler Dünya Sürdürülebilir Kalkınma Zirvesi (2002)

"Birleşmiş Milletler Dünya Sürdürülebilir Kalkınma Zirvesi" 2002 yılında Johannesburg'da yapılmıştır. "Rio+10" olarak da adlandırılmaktadır. 1992 Rio Konferansı, toplumun tüm kesimlerini, çevre ve kalkınma konularındaki tüm büyük Birleşmiş Milletler toplantılarının gündemini etkilemiştir. Rio Konferansı'ndan sonraki on yılın değerlendirmesi 26 Ağustos - 4 Eylül 2002'de Güney Afrika'nın Johannesburg kentinde yapılmıştır. Konferansın en önemli özellik, toplumun tüm kesimlerinin gerek hazırlık sürecinde, gerekse toplantı boyunca aktif katılımının sağlanmasıdır (4).

Birleşmiş Milletler Dünya Sürdürülebilir Kalkınma Zirvesi sonrası yayınlanan bildirmede "ekonomik kalkınma", "sosyal kalkınma" ve "çevrenin korunması" sürdürülebilir kalkınmanın üç bileşeni olarak belirlenmiştir. Türkiye bu zirve sonrası kabul edilen "*Siyasi Bildirge*", "*Uygulama Planı*" ve "*Yenilenebilir Enerji Bildirgesi*"ni kabul etmiştir (10).

Zirvenin Hazırlık Komitesi olarak Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Komisyonu görevlendirilmiştir. Sürdürülebilir Kalkınma Komisyonu, 1992 yılında Rio de Janeiro'da yapılan "Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Konferansı" sonrasında oluşan bir komisyondur. Bu komisyonun oluşturulması, Gündem 21'in 38. bölümünde önerilmiştir. Zirvenin uluslararası düzeydeki hazırlık sürecinde, dört defa gerçekleştirilen Hazırlık Komitesi toplantıları temel etkinlikler olmuştur. Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda 19 Eylül 2001'de alınan karar doğrultusunda, Hazırlık Komitesi toplantılarında geniş katılım sağlanması üzerinde önemle durulmuştur. Karar alma mekanizmasının sadece devletin üst düzey temsilcilerinden oluşan kişi veya grupları içermesi, alınan kararların uygulanabilirliğini azaltmakta ve politikaları işbirliği içinde uygulaması gereken tarafların yükümlülüklerini sahiplenmemelerine neden olmaktadır. Bu anlamda, hazırlık toplantıları hükümet temsilcilerinin, sivil toplum kuruluşlarının, yerel yönetimlerin, sendikaların, bilim dünyasının ve gençlerin aktif olarak katıldığı bir süreç olarak tamamlanmıştır (4).

2002 Johannesburg Dünya Sürdürülebilir Kalkınma Zirvesi öncelikle ülkelerin Gündem 21'i hayata geçirmek için neler yaptıkları, Ulusal Sürdürülebilir

Kalkınma Stratejileri'ni hazırlayıp hazırlamadıkları; sürdürülebilir kalkınmaya yönelik çalışmalarındaki deneyimleri ve karşılaştıkları engeller gibi konulara odaklanmıştır (4).

Zirve öncesinde küresel düzeyde dört hazırlık toplantısı gerçekleştirilmiştir. Katılımcı ülkeler ulusal düzeyde oluşturulan koordinasyon gruplarıyla hazırlıklarını tamamlamıştır. Ülkeler tarafından, koordinasyon grupları aracılığıyla, sürdürülebilir kalkınma kapsamında ulusal düzeyde son on yılın değerlendirmesini yapan ulusal raporlar hazırlanmıştır. Bu raporlarda, Gündem 21'in hedeflerini yerine getirme sürecinde yapılanlar ve karşılaşılan güçlükler yer almıştır (4).

Zirvenin genel oturumlar hükümetler ile diğer temel gruplardan en üst düzey temsilcilerin katılımı ile gerçekleşmiştir. 26 Ağustos - 1 Eylül 2002 tarihleri boyunca, sağlık, biyolojik çeşitlilik, tarım, sektörler arası konular (finans/ticaret, teknoloji transferi, bilgi/egitim/bilim, tüketim kalıpları ve kapasite geliştirme), su ve sağlığın korunması ile enerji konuları tartışılmıştır (4).

Genel tartışmalara paralel olarak hükümet ve devlet başkanlığı seviyesinde dört yuvarlak masa toplantısı organize edilmiştir. Bu toplantılarda biyolojik çeşitlilik, sektörler arası konular, kapasite gelişimi, ticaret için finansman, su yönetimi, tarım konuları görüşülmüştür (4).

Zirve boyunca sürdürülebilir kalkınma en iyi uygulamaları ve teknolojileri sergisi düzenlenmiştir. Paralel etkinliklerden en önemlisi ise zirveden bir hafta önce 19 Ağustos 2002 tarihinde başlayan ve zirvenin son günü yani 4 Eylül 2002 tarihinde son bulan "Küresel Sivil Toplum Forumu" olmuştur. Bu foruma dünyanın çeşitli bölgelerinden yaklaşık 8000 sivil toplum kuruluşu temsilcisi katılmıştır (4).

Zirvenin çıktılarında birisi hükümetlerin üzerinde uzlaşmaya vardığı 10 bölümden ve 153 maddeden oluşan ve bir eylem planı niteliği taşıyan "**Uygulama Planı**"dır. Uygulama Planı'nda yer alan konular; yoksulluğun ortadan kaldırılması, sürdürülebilir olmayan üretim ve tüketim kalıplarının değiştirilmesi, ekonomik ve sosyal kalkınmanın temelini oluşturacak doğal kaynakların korunması ve yönetimi, küreselleşen dünyada sürdürülebilir kalkınma, sağlık, gelişmekte olan küçük ada devletleri, Afrika için sürdürülebilir kalkınma, uygulama yöntemleri ve sürdürülebilir kalkınmanın kurumsal yapısıdır (4).

Diğer bir çıktı, hükümetlerin 4 Eylül 2002 tarihinde kabul ettikleri Uygulama Planı'nın çerçevesini oluşturan "**Politik Deklarasyon**"dur. Bu deklarasyonda, hükümetler, Johannesburg Zirvesi'nde alınan kararların ve ortaklık girişimlerinin, ortak hedefler doğrultusunda

değişimini destekleyeceğini ve başarıyı getireceğini vaat etmektedir (4).

Üçüncü bir çıktı ise hükümetlerin, özel sektörün, sivil toplum kuruluşlarının ve birçok farklı toplumsal grubun katıldığı ve imzaladığı "**Ortaklık Girişimleri**"dir. Ortaklık Girişimleri, sürdürülebilir kalkınmanın hayata geçirilmesine yönelik uluslararası çapta somut projelerden oluşmaktadır. Zirvede alınan kararları uygulamaya yönelik önemli bir belgedir (4). Johannesburg Zirvesi'nde çevreyle ilgili alınan en önemli kararlar şunlardır:

- Enerji kaynaklarını çeşitlendirmek ve yenilenebilir enerji kaynaklarının küresel paylaşımını artırmak,
- Biyolojik çeşitlilik kaybını 2010 yılına kadar büyük ölçüde azaltmak,
- Ulusal Sürdürülebilir Kalkınma stratejilerinin bir an önce oluşturulmasını sağlamak ve 2005'e kadar uygulamaları başlatmak (4).

Bakanlar Toplantıları

Dünya Sağlık Örgütü Avrupa Çevre ve Sağlık Komitesi (European Environment and Health Committee -EEHC) tarafından beş yılda bir Bakanlar Toplantıları düzenlenmektedir. Toplantılara sağlık ve çevre bakanlıkları, hükümetler arası kuruluşlar ile sivil toplum kuruluşları katılmaktadır. EEHC ülkeleri insan sağlığını etkileyen çevresel tehlikeleri azaltmaları yönünde desteklemektedir (16).

I. Avrupa Çevre ve Sağlık Konferansı (Frankfurt, 1989)

Sağlık ve çevre bakanlarının ortak katılımının olduğu ilk toplantıdır. Konferans sonunda "**Avrupa Çevre ve Sağlık Sözleşmesi**" hazırlanmıştır. Sözleşmede çevre ve sağlık programlarındaki temel ilkeler, stratejiler ve öncelikler belirlenmiştir (17).

II. Avrupa Çevre ve Sağlık Konferansı (Helsinki, 1994)

"**Avrupa'nın Gelecek Kayguları**" başlığı altında kapsamlı bir değerlendirme yapılmıştır. Konferans sonunda yayınlanan deklarasyonda "Yiyecek ve İçecek Kirliliği", "Dış ve Kapalı Ortam Hava Kirliliği", "Ekoloji ve Sağlık" ve "Kent Sağlığı" başlıkları yer almaktadır. Ayrıca "Avrupa İçin Çevre ve Sağlık Eylem Planı" hazırlanmıştır (18).

III. Avrupa Çevre ve Sağlık Konferansı (Londra, 1999)

Teması "**İşbirliği İçinde Eylem**" olarak saptanmıştır. Konferans sonunda "Su Protokolü", "Ulaşım, Çevre ve Sağlık Sözleşmesi" hazırlanmıştır (19).

IV. Avrupa Çevre ve Sağlık Konferansı (Budapeşte, 2004)

Konferansın teması “Çocuklarımız İçin Sağlıklı Gelecek”tir.

“Barınma ve Sağlık”, “Çevre ve Çocuk Sağlığı”, “Enerji, Sürdürülebilir Gelişme ve Sağlık”, “Çevresel Etkilere Bağlı Hastalık Yükü”, “Hava ve İklimle Bağlı Olaylarda Halk Sağlığı Uygulamaları” konferans kapsamında üzerinde çalışılan bazı konu başlıklarıdır (20).

V. Avrupa Çevre ve Sağlık Konferansı 2009’da İtalya’da yapılacaktır (16).

Türkiye Bakanlar Toplantıları gereği hazırlaması gereken “Ulusal Çevre Sağlığı Eylem Planı”nı henüz hazırlamamıştır. Ancak bunun ön çalışması niteliğindeki “Ulusal Çevre Sağlığı Programı”nı 2001 yılında hazırlamıştır.

Türkiye bu konferans sonunda öngörülen “Ulusal Çocuk Çevre Sağlığı Eylem Planı”nı 2005 yılında hazırlamıştır. Program basım aşamasındadır. Buna ilişkin eğitim toplantıları başlamıştır.

İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi (1992)

Yerküre atmosferi genel olarak nitrojen, oksijen, %1-2 oranında da su buharından oluşmaktadır. Çok az oranda da karbondioksit (CO₂), metan (CH₄), azot oksit (N₂O) bulunmaktadır. Bunlar “sera gazları” olup yaşam için bulunmaları zorunludur (21).

Nüfus artışı sonucu enerji gereksiniminin artması ve artan insan faaliyetleri, sera gazlarının atmosferdeki konsantrasyonu büyük oranda artırmıştır. İklim değişikliğine neden olan sera gazları içinde en önemlisi fosil yakıtların yakılmasıyla açığa çıkan CO₂ gazıdır ve toplam sera gazı miktarının %80’ini oluşturmaktadır (22).

Atmosferde sera gazları tarafından oluşturulan gaz örtüsü kalınlaştığında, ısıl-radyasyonun yeryüzünden elektromanyetik dalgalar halinde uzaya yayılmasını

önlemekte ve tekrar yeryüzüne yansıtılmaktadır. Bu durum küresel ısınmaya neden olmaktadır (21).

Küresel sorunların çözümü küresel işbirliği gerektirmektedir. Bu amaçla atmosferde tehlikeli bir boyuta varan sera gazı emisyonlarının iklim sistemi üzerindeki olumsuz etkisini önlemek ve belli bir seviyede durdurmak amacıyla hazırlanan bu sözleşme 1992 yılında Rio’da kabul edilmiş ve 21 Mart 1994 tarihinde yürürlüğe girmiştir. “İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi” tavsiye niteliğindedir. Bağlayıcılığı bulunmamaktadır (23).

Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi’nin iki eki bulunmaktadır. Ek-I’de, pazar ekonomisine geçmiş Doğu Avrupa ve Eski Sovyet ülkeleri ile OECD üyesi ülkeler bulunmaktadır, Ek-II’de ise sadece OECD üyesi ülkeler bulunmaktadır. Ek-I ülkelerinin temel sorumluluğu, küresel ısınmayı önlemek amacıyla, sera gazı emisyonlarını azaltıcı politikalar uygulamak ve 2000 yılına kadar toplam sera gazı emisyonlarını 1990 seviyesine indirmektir. Ek-II ülkeleri ise, Ek-I’de belirtilen yükümlülüklere ek olarak, Ek’ler dışındaki gelişmekte olan ülkelere, iklim değişikliğinin önlenmesi konusunda finansal ve teknolojik destek sağlamakla yükümlü kılınmışlardır. Şekil 1 ve Şekil 2’de Ek-I ve Ek-II ülkeleri görülmektedir (23,24).

ABD	Hollanda	Japonya
Almanya	İngiltere	Kanada
Avustralya	İrlanda	Lüksemburg
Avusturya	İspanya	Norveç
Belçika	İsveç	Portekiz
Danimarka	İsviçre	Türkiye
Finlandiya	İtalya	Yeni Zelanda
Fransa	İzlanda	Yunanistan

Şekil 1. İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi Ek-II ülkeleri.

Ek-I ülkeleri:

Ek II ülkeleri	Estonya	Hırvatistan
	Macaristan	Litvanya
	Romanya	Letonya
	Belarus	Slovenya
	Rusya federasyonu	Bulgaristan
	Slovakya	Çek cumhuriyeti
	Ukrayna	Polonya

Şekil 2. İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi Ek-I (Ek-II ülkelerine Doğu Avrupa ve Eski Sovyet ülkelerinin eklenmesi ile oluşmaktadır) ülkeleri.

İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi gereği, belirlenen amaçların gerçekleştirilmesi, geliştirilmesi ve gözetilmesi amacıyla, her yıl tüm tarafların katıldığı “Taraflar Konferansı (COP)” düzenlenmesi kararlaştırılmıştır (24).

Kyoto Protokolü (2005)

İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi’nde öngörülen Taraflar Konferansı’nın III.sü 1997’de Japonya’nın Kyoto şehrinde düzenlenmiştir. III. Taraflar Konferansı (COP3) sonunda ortaya konulan “**Kyoto Protokolü**”nde iklim değişikliğine yol açan sera gazı emisyonlarının azaltılmasına yönelik yükümlülükler ve uygulanabilecek stratejiler daha ayrıntılı biçimde belirtilmiştir (24).

Gelişmiş ülkelerin 2000 yılındaki sera gazı emisyonlarını 1990 yılı seviyesinde tutmak için İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi’nin yetersiz olduğu kabul edilerek, yükümlülüklerin daha yeterli hale getirilmesi ve yasal bağlayıcı bir belge olması amacıyla hazırlanan Kyoto Protokolü, 16 Mart 1998 ile 15 Mart 1999 tarihleri arasında imzaya açık kalmıştır. Protokole göre, Ek-I listesinde yer alan ülkeler, 2008 - 2012 Birinci Taahhüt Dönemi sonunda, toplam sera gazı emisyonlarını ortalama olarak 1990 yılı seviyesinin en az %5 altına indirme yükümlülüğünü kabul etmişlerdir. Ek-I dışı ülkelerin ise emisyonlarını indirme zorunluluğu olmayıp gönüllülük esasına göre sera gazı emisyonlarını azaltabilirler (23).

Kyoto Protokolü’nün yürürlüğe girmesi iki şarta bağlanmıştır:

1. Protokol 55 ülke tarafından onaylanmalı,
2. 1990 yılında hesaplanan toplam CO₂ emisyon miktarının en az %55’inden sorumlu Ek-I ülkelerinin 55 ülke içinde yer alması gerekmektedir.

Atmosferdeki CO₂ emisyonunda %36.1 paya sahip olan ABD’nin 1998’de imzalamış olduğu Protokol’ü onaylamayacağını açıklaması üzerine gözler %17’lik paya sahip Rusya Federasyonu üzerine çevrilmiştir. Rusya Federasyonu 18 Kasım 2004 tarihinde Protokol’ü onaylamış, 16 Şubat 2005 tarihinde protokol yürürlüğe girmiştir (23). Toplam onaylayan ülke sayısı 158’dir (25). Rusya’nın katılımının ardından, gelişmiş ülkeler arasında Kyoto Protokolü dışında sadece ABD ve Avustralya kalmıştır (24).

İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi tavsiye niteliğinde olduğu halde, bunun bir ileri adımı olan Kyoto Protokolü bağlayıcıdır. Protokolü imzalamış olmasına rağmen gereğini yerine getirmeyen ülkelere para cezası öngörülmektedir (24).

Gelişmekte olan ülkeler teknolojik alanda gelişmelerini duraklama durumuna getirebilecek CO₂ emisyonunu azaltma hükmüne sıcak

bakmamaktadırlar. Gelişmekte olan ülkeler, sera gazlarındaki artışın asıl sorumlusunun gelişmiş ülkeler olduğunu, dolayısı ile gerekli önlemleri almakla öncelikle onların yükümlü olduğunu, yani onların emisyonlarını azaltmaları gerektiğini savunmaktadırlar (21).

Kyoto Protokolü birçok planlamayı içermekte olup bunlardan bazıları aşağıda verilmiştir:

- Gelişmiş ülkeler 2008 yılından 2012 yılına kadar emisyonlarını 1990 yılı emisyonlarını ortalama %5 altına çekeceklerdir (Avrupa Birliği %8, ABD %7, Japonya ve Kanada %6).
  - Gelişmiş ülkeler Kyoto Protokolü’nü nasıl uygulayacakları hakkında uluslararası bir uygulama planı hazırlayacaklardır.
  - Avrupa Birliği ile Amerika Birleşik Devletleri arasında bir anlaşmazlık söz konusudur. 15 ülke, sera gazlarının emisyonunu 2010 yılına kadar %8 azaltmayı kabul etmişlerdir, fakat her ülke için durum değişiktir.
  - Almanya, emisyonunu %21 azaltmayı kabul etmiştir. Portekiz ekonomik durumundan dolayı sera gazlarının emisyonunu %27 arttırabilmek için izin almıştır.
  - Bazı ülkeler yenilenebilir enerji kaynaklarını da kullanarak emisyonlarını azaltmaya çalışmaktadırlar. Örneğin; bugün Fransa elektrik enerjisinin %15’ini bu kaynaklardan sağlamaktadır ve bunu %20 değerine çıkarmayı planlamaktadır (21).
- Kyoto Protokolü’nün yürürlüğe girmesiyle;
- Endüstriden, motorlu taşıtlardan, ısıtmadan kaynaklanan sera gazı miktarını azaltmaya yönelik mevzuat değişikliğinin yapmak,
  - Isınmada, taşımacılıkta, daha az enerji kullanmak,
  - Endüstride daha az enerji tüketen teknolojileri kullanmak,
  - İnsan faaliyetlerinde sürdürülebilir çevre yaklaşımını temel ilke olarak benimsemek,
  - Atmosfere salınan CH₄ ve CO₂ miktarının azaltılması için alternatif enerji kaynaklarına yönelmek,
  - Fosil yakıtlar yerine biodizel gibi başka seçeneklere yönelmek,
  - Sanayideki atık işlemlerini yeniden düzenlemek,
  - Güneş enerjisinden yararlanmak,
  - Orman alanlarını arttırmaya yönelik çalışmalar yapmak,
  - Fazla yakıt tüketen ve fazla karbon üreten daha fazla vergi almak gibi uygulamalar söz konusu olacaktır.

Türkiye'nin İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi ve Kyoto Protokolü Açısından Durumu

Gelişmekte olan Türkiye, OECD üyesi olması nedeniyle Sözleşmenin Ek-I ve Ek-II listelerinde yer almıştır (23).

Türkiye, İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi'ne Ek-I ve Ek-II listesinde yer alması nedeniyle 2004 yılına kadar taraf olmamıştır. Ancak, Sözleşme'ye taraf olabilmek için, Sözleşme'de belirtilen "ortak, fakat farklı sorumluluk ilkesi" doğrultusunda eklerde gerekli değişikliklerin yapılması yönünde çabasını uzun yıllar sürdürmüştür (23).

Bu çerçevede, 28 Ekim - 9 Kasım 2001 tarihleri arasında Fas (Marakeş)'da yapılan 7. Taraflar Konferansı'nda, "Sözleşme'nin Ek-I listesinde yer alan diğer ülkelerden farklı bir konumda olan Türkiye'nin özel koşullarının tanınarak, isminin Ek-II'den silinmesi" yönündeki karar "Taraflar Konferansı Genel Kurulu"nda oybirliği ile kabul edilmiştir (23).

Bu gelişmeden sonra, İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi'ne Katılmamızın Uygun Bulunduğuna Dair Kanun (4990 sayılı Kanun) TBMM Genel Kurulu'nda 21 Ekim 2003 tarihinde kabul edilmiş, anılan sözleşmeye taraf olmamıza ilişkin Bakanlar Kurulu Kararı ise 18 Aralık 2003 tarihli ve 25320 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanmıştır. Türkiye 24 Mayıs 2004 tarihinde Sözleşme'ye 189. ülke olarak taraf olmuştur (23).

Bundan sonra Ulusal Bildirim Raporu'nun hazırlanması ve iklim değişikliği ile ilgili konuların değerlendirilmesi açısından ilgili kurum ve kuruluşların da içerisinde yer aldığı 8 adet çalışma grubu oluşturulmuştur. 1-3 Eylül 2004 tarihleri arasında Ankara'da "İklim Değişikliği Konferansı" düzenlenmiştir (23).

18 Nisan 2006 itibarıyla Türkiye Kyoto Protokolü'nü imzalamamıştır (25).

"Yük Paylaşımı İlkesi" olarak bilinen bu esneklik mekanizmasına göre, örneğin Danimarka ve Almanya %21 azaltım yükümlülüğüne sahipken, AB'nin az gelişmiş ülkeleri olan İspanya, Yunanistan ve Portekiz, 1990 emisyonlarının sırasıyla %15, %25 ve %27 üzerinde emisyon arttırımı hakkına sahiplerdir. Türkiye'nin de belirttiğimiz üç üye ülke için sağlanan haklardan yararlanması, "yük paylaşımı ilkesi"ni örnek göstererek bu oranlarda hedef talep etmesi uygun bir yaklaşım olacaktır (22).

KAYNAKLAR

1. Arat G, Türkes M. Vizyon 2023: Bilim ve Teknoloji Stratejileri Teknoloji Öngörüsü Projesi, Çevre ve Sürdürülebilir Kalkınma Paneli, Uluslararası Sözleşmeler, Ön Rapor, Ankara, 2002, <http://vizyon2023.tubitak.gov.tr/teknolojiongorusu/paneller>

/cevresurdurulebilirlikalkinma/raporlar/son/EK-8.pdf, (Erişim tarihi: 10/03/2006).

2. Environment For Europe Process, <http://www.unece.org/env/wgso/welcome.html>, (Erişim tarihi: 11/03/2004).
3. Paris Şartı, www.belgenet.com/arsiv/parissarti.html, (Erişim tarihi: 06/03/2006).
4. IV. Bölüm: Birleşmiş Milletler Zirveleri, Youth For Habitat <http://www.youthforhab.org.tr/tr/kaynaklar/icerikler/bm/bm-04.html>, (Erişim tarihi: 06/03/2006).
5. About UN-HABITAT Overview, www.unhabitat.org/about/history.asp, (Erişim tarihi: 20/02/2006).
6. <http://www.who.int/dg/brundtland/brundtland/en/index.html>, (Erişim tarihi: 19/03/2006).
7. Report of the World Commission on Environment and Development: "Our Common Future", United Nation, 1987, http://www.are.admin.ch/are/en/nachhaltig/international_uno/unterseite02330, (Erişim tarihi: 19/03/2006).
8. <http://www.srds.ndirect.co.uk/sustaina.htm>, (Erişim tarihi: 09/03/2006).
9. 21.Yüzyılda Sürdürülebilirliğe Geçiş, Dünya Bilimler Akademilerinin Bildirisi, Çeviri:Ruacan İZ, Ruacan Ş, Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları, Tübitak Matbaası, Ankara, 2002.
10. Algan N, Dündar AK. Türkiye'nin Çevre Konusunda Verdiği Sözler, Türkiye Bilimler Akademisi Raporları Sayı:8, Tübitak Matbaası, Ankara, 2005.
11. Ed. Martuzzi M, Tickner JA. The precautionary principle: protecting public health, the environment and the future of our children, World Health Organization 2004.
12. Dünya Nüfus Ve Kalkınma Konferansı Raporu (Özet), Özetleyen.Akın A, T.C.Sağlık Bakanlığı, AÇSAP Genel Müdürlüğü, Ankara, 1994.
13. The Habitat Agenda Istanbul Declaration on Human Settlements. <http://www.unhcs.org/istanbul+5/aboutunchs.htm>, (Erişim tarihi: 19/03/2006).
14. <http://www.iisd.ca/chemical/popsd>, (Erişim tarihi: 09/03/2006).
15. www.pops.int/documents/signature/signstatus.htm, (Erişim tarihi:11/03/2006).
16. <http://www.euro.who.int/eehc>, (Erişim tarihi: 17/03/2006).
17. http://www.euro.who.int/eehc/conferences/20021010_1, (Erişim tarihi: 16/03/2006).
18. http://www.euro.who.int/eehc/conferences/20021107_1, (Erişim tarihi: 16/03/2006).
19. http://www.euro.who.int/eehc/conferences/20021010_2, (Erişim tarihi: 16/03/2006).
20. <http://www.euro.who.int/budapest2004>, (Erişim tarihi: 16/03/2006.)
21. Kakaç S. Küresel Isınma ve Nükleer Enerji, http://www.tuba.gov.tr/habergoster.php?haber=bdgorus_09 (Erişim tarihi: 10/03/2006).

TSK Koruyucu Hekimlik Bülteni, 2007: 6 (4)

22. Karakaya E, Özçağ M, Türkiye Açısından Kyoto Protokolü'nün Değerlendirilmesi ve Ayrıştırma (Decomposition) Yöntemi İle CO₂ Emisyonu Belirleyicilerinin Analizi, http://www.econturk.org/Turkiyeekonomisi/odtu_paper.pdf, (Erişim tarihi:05/03/2006).
23. Ültanır MÖ, İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi ve Kyoto Protokolü Karşısında Türkiye'nin Durumu, www.ressiad.org.tr/makaleler.php?ID=30, (Erişim tarihi: 06/03/2006.)
24. Kılıç N, Kyoto Protokolü, http://www.izto.org.tr/NR/rdonlyres/7475BDA1-95B7-4855-B351-9ADCE4362AFE/4487/nurel_kyoto.pdf, (Erişim tarihi:23/02/2006).
25. Kyoto Protocol Status Of Ratification, http://unfccc.int/files/essential_background/kyoto_protokol/application/pdf/kpstats.pdf, (Erişim tarihi:25/06/2006).